

DR. RÁCZ JÁNOS

BALATONFÜRED NEVE

A közhiedelemmel ellentétben a *Füred* földrajzi név nem *fürdő* szavunkkal van összefüggésben. Szemben például Tátrafüred, Lillafüred, Káptalanfüred vagy Biharfüred névvel, melyek az átértelmezett Balatonfüred mintájára tudatosan készült későbbi névalkotások. Mivel a balatoni város már a 19. század első felében népszerű, látogatott fürdőhely volt, több más fürdő és üdülőhely is a Füred nevet kapta. [Elsőként a szepesi Schmecks, szlovák nevén Stary Smokovec kapta Ótátrafüred nevét: „1846. július 31-én az akkor ott mulató közönség nevezte el e helyet a regényes Balaton-Füred pandantjával Tátra-Füred-nek”.] Tátrafüred mintájára alakultak azután a Károlyfüred (Karlsbad), Mátrafüred nevek.

Pedig Balatonfüred nevében nem a *fürdő* szó lap-pang! Mint arra már ismert nyelvészünk, Szarvas Gábor 1892-ben, a Magyar Nyelvőrben felhívja a figyelmet, „így okoskodtak a Szepesség nyelvtudósai: Füred és fürdő mindegy. És megszületett, fölkapott, hivatalossá vált a Tátrafüred nevezet. S mintha valami titkos, bűvös erő rejlenék e névben, utána gomba módra kezdenek szaporodni a füredek: Thurzófüred, Iglófüred”. Hogy azonban Tiszafüred vagy a somogyi Kaposfüred sem az ott található fürdővízről kapta nevét, azt ironikus sorai-ban a következőképpen bizonyítja: „Van Tiszafüred is, ott fürdőnek híre-hamva sincs. ... Ennek gyógyító vize a Holt-Tisza, mely iszapban és piócákban bővelkedik. A fürdővendégek száma a sátoros cigányok vándorlási kedve s forgalmi viszonyai szerint változik; egyre-másra évenként két-három sátoraljára tehető. Ami az idegen fürdővendégek ellátásáról és kényelméről való gondoskodást illeti, van a városban egy úgynevezett ‘nagy vendéglő’, vulgo: csapszék”.

Kell lennie tehát más magyarázatnak a Füred hely-névre! Annál is inkább, mert ez a városnév igen korai felbukkanású a magyar írásbeliségben, és a jelölt falu nem a Balaton partján terült el (abban az időben nem is volt semmiféle fürdőélet a tóparton!). Fürdésről, fürdő-helyről a korai oklevelek nem tesznek említést. Még jóval később, évszázadok múlva is (pl. Horváth Bálint Magyaróváron 1848-ban, Orzovenszky Károly Pesten, 1863-ban kiadott könyvében) külön településekről beszélnek: „A gyógyhely a’ mellette fekvő Balaton-Füred falutól megkülönböztetés végett Savanyúvíznek neveztetik”, és „A balatonfüredi gyógyfürdő Füred fa-lutól délnek egy óra-negyedre, Arács falutól délnyugat felé egy jó negyedóra távolságra, a Balaton tavától alig 140 lépésnyire, annak éjszaki partján” fekszik. A fürdő-

telep neve tehát korábban *Savanyóvíz* volt. Az észak-kabra fekvő Füred faluban élők azt mondták, ha a fürdőtelepre készültek, hogy „lemegyek a Savanyóvízre”. A gyógyforrás környékén kiépült fürdőtelepet (Savanyúvízi fürdőt) a tulajdonos tihanyi apátság bérbeadás-sal hasznosította. A savanyúvizet először Zeiller Márton földrajzkutató, 1632-ben kiadott ‘Itinerarium des Koenigreich Ungarn’ c. munkájában, majd 1694-ben Matthi Lower ismertette. 1700 után szerezte vissza a bencésrend a tihanyi apátságot, az akkori birtokrendezések okmányaiban szintén előfordul a savanyúvíz, továbbá Eszterházy Dániel kuruc vicegenerális 1708. évi jegyzőkönyvében olvasható bejegyzés szerint „Nagy-Vázsonbul megindulván ő Nga regvel, ment a füredi savanyóvízhez”; ezek a forrás első említései. 1783-ban pedig már térképen is szerepel a „Sawanio viz oder Sauerbrunn”, valamint 1785-ben Pálóczi Horváth Ádám rajzán szintén megtalálható a fürdőtelep - Füred faluval és Aráccsal egyetemben -, Füred faluról ezzel szemben már a 13. század elejéről találunk írásos dokumentumokat: 1211: in uilla *Fyred*, majd 1272: *fyured* és 1298: *Ville Fyured iuxta Balatinum*, 1320, 1385 és 1416: *Fyred*, 1459: *Fwred*. Mai területén öt község állott. 1211-től adathozható *Papsoka* (R. Papsoca, 1267, 1314: Popsuca, 1416: Poposka, 1417: Paposka és Papsoka) az oklevelekben. Magyar neve ‘pap sokadalma, faluja’ jelentésű, azaz a tihanyi papok faluja. *Siske* község 1373-tól szerepel az oklevelekben (1385, 1388, 1416: *Siske*, *Siska*, 1417: *Syske*); a völgyben fakadó forrásról nyerte nevét. Maga a *Siske* személynévi eredetű, már 1275-ből ismert a *Sysk*, mely a latin *Sixtus* névre vezethető vissza. A mai kéki források környékén terült el *Kék* falu [1211: *Kecu*, 1267: *Keyk*, 1268: *Kek*, 1320: *Keek*, 1349: In dicta possessione *Keyk* et *Fyred* vocatis, 1351: *keekfiredi* jobbágyok, 1418: *Villis Fyred* *Keek* *Kwesd*; még 1671-ben is előfordul a *Kek* név]. A település elnevezése a *kék* színnévből keletkezett; talán a vidék fényviszonyaira, a távolról nézve kékes vonulatokra vonatkozott (vö. Kék-hegy, Kékkő, Kékes, mai Kék község Nyíregyháza közelében stb.). A jó nyelvér-zéssel kutató Zákonyi Ferenc szerint azonban valamilyen uralkodó növény /kőkény, szilva/ motiválta a névadást. Ma a Kéki dűlő, Kéki-völgy, Kéki-forrás őrzi a nevet. Arácsot 1954-ben csatolták Balatonfüredhez. *Arács* már a tihanyi apátság birtokainak 1211. évi ősz-szeírásában szerepel, majd 1385-ben és 1492-ben *Araach*. Oklevelekben még *Aarach*, *Araci* és *Arach* alakváltozatok olvashatók. Ez szintén személynévből

keletkezett, már 1214-ből adatolt az *Orochi*, 1344-ből az *Arach* név, mely szláv eredetű, a 'szántó (ember)' jelentésű szerb-horvát *Oraè*, cseh *Oràè*, lengyel *Oracz* személynév megfelelője. Arácstól délre, a tópartig nyúló lejtőn volt az igen rövid életű *Magyare* település (1231: Magare, 1243: Mogorey, 1380: Magyare). A szláv eredetű közeli Arácstól különböztette meg a magyarok lakta falunak ez az elnevezése, melynek szóvégi magánhangzója még az ómagyar kori szóvégi magánhangzók sorvadása és eltűnése előtti állapotot mutatja (magyari, hodu, utu, vizi, kezü stb.). A felsorolt községek mindegyike magasabban, távolabb feküdt a Balatontól, és mint láttuk, időben messze megelőzték a tóparti fürdőtelep létrejöttét.

Ezek után vegyük szemügyre a szintén igen régi *Füred* elnevezést! Helyneveink elég nagy részéhez abban hasonlít, hogy a szó végén a gyakori *-d* képzőt találjuk, mint pl. *Ártán-d*, *Kakas-d*, *Tyúko-d*, *Sás-d*, *Almá-d*, *Bogár-d*, *Mogyoró-d*, *Kerecsen-d*, *Nádas-d*, *Agár-d*, *Sasa-d* stb. Ilyen a mi városnevünk, *Füre-d* is. A *fürj* 'Coturnix coturnix' madárnévvel függ össze, annak régi *für* alakjából keletkezett *-d* képzővel. Jelentése pedig 'fürjes', azaz fürjekben gazdag terület (vö. Sólumos, Ménes stb., illetve egyéb helynevek ezzel a madárnévvel: 1268, 1297: *Fyur*; 1364: *Fyurzygeth*, 1677: *Fürjes völgy*, mai *Für* község Komárom megyében). A *fürj* terminusban a szóvégi *-j* nem eredeti; a nyelvtörténeti adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy viszonylag késői felbukkanású, a toldalék nélküli szótó végén csak későn szilárdult meg. A 17. századnál korábbi forrásokban kivétel nélkül *für* alakja szerepel. +Még hozzá a magyar írásbeliség igen korai emlékeiben, így 1395 k.: *fyr* a Besztercei Szójegyzékben, majd 1405 k. a Scháglí Szó-

jegyzékben, *firmedar*, *fyr* a Jordánszky kódexben 1516-ban, *fwr* a Keszthelyi kódexben 1522-ben, továbbá 1533-ban a Murellius lexikonban, 1590-ben Szikszai Fabricius Balázs Nomenclatorában, majd a Kolozsvári glosszáokban. És ez a toldalék nélküli alakja használatos mindmáig a népnyelvben, számos nyelvjárásunkból így adatolható (pl. Szlavóniában Kórógy: *für*; Új Magyar Tájszótár: *fürmadár*, *für*, *für*; a különösen archaikus csángóban szintén *für*; és a Balatonnál is így emlegették. Hogy a szóvégi *-j* nélküli alakváltozatok a régebbiek, azt az is bizonyítja, hogy sok származékában, összetételben is a toldalék nélküli alakja szerepel (pl. *Füred*, *fürmadár*, *fürcsirke*, *fürmony*, *fürsíp*, *fürhús* stb.). Ma is használatos személynév a *Für*: A Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótára szerint *fürj* madárnevünk ismeretlen eredetű. Én azonban igen valószínűnek tartom, hogy *fürge* szavunkkal összefüggésbe hozható; a *fürj* nevet a madár fürge mozgása, gyors futása motiválhatta (vö. még *füreg-forog* szótóve). Erdélyben mondják is, hogy „futkos, mint a fürj”. A *fürge* melléknév a csángóknál 'serény' jelentéssel *fürcese*; a Szamosháton „úgy jár, mint a fürj”, azaz frissen, fűgén lépked; Szeged környékén „friss, mint a fürj”; Békés megyében „úgy beugrott az ajtón, mint a fürcsirke” anyit tesz: gyorsan; Erdélyben, Zilah környékén „fut, mint a fürjfiók”, eleven, virgonc; Csongrádon „akár a fürfiú”, különösen élénk gyermekekre mondják.

A mai *Balatonfüred* városnév tehát összetétel, melynek *Balaton* előtagja szláv eredetű, a helynévben megkülönböztető szerepű. A tó közelségére, mellékére utal. *Füred* utótagját pedig helytelenül kapcsolják össze a *fürdés* fogalmával, igen régi helynevünk, a *für* (fürj) származéka.

TÓTH ATTILA

A BALATONFÜREDI ÉS SZENTLÁSZLÓI VARGA CSALÁD TÖRTÉNETE

A balatoni fürdőkultúrát, sőt a savanyúvízi fürdő- és ivókultúrát megelőzően Balatonfüredre nem volt jellemző a nagyarányú bevándorlás. A régi füredi családok már évszázadokkal korábban gyökeret vertek a településen. Nevük jellegzetessé vált a leszármazó nemzedékek hosszú sora nyomán.

A leggyakrabban előforduló nevek a református anyakönyvi bejegyzések alapján a Somogyi, a Szabó, a Bedegi, a Bertók, a Kutasi, a Varga, a Király, az Újhelyi, a Pálffy, a Siskei családok, akik közül most a Varga család nemzedéki tábláit, leszármazási vonalát mutatom be.¹

A református egyházi anyakönyvekből kiderül, hogy a családok részben a nehézkes helyváltozás, részben a

birtok egyben tartása miatt házasság révén többször is rokoni viszonyba kerültek egymással. A Varga család esetében a nemesi cím megkönnyíti a vonalak felállítást, ugyanis az 1790-es, 1829-es és 1849-es nemesi összeírások 3-4 generációt tüntetnek fel.

Az egyik Varga ág a Partiumból (Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna vármegye) származott át Balatonfüredre a 17. században írásos adatokból tudjuk, hogy Varga György (Georgius) a vonal legkorábban említett tagja a három részre szakadt Magyarországon I. Rákóczi Györgytől kapott nemesi levelet Szent-Lászlói literátus (írni, olvasni tudó) előnévvel 1635-ben.² Ő a család legkorábbi ismert tagja. Unokái: János (Joannes) és